

ОЦІННІ ПОНЯТТЯ В КОНТЕКСТІ ЗРОЗУМІЛОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

EVALUATIVE NOTIONS IN THE CONTEXT OF CRIMINAL LAW UNDERSTANDING

Мусиченко О.М.,

*викладач кафедри кримінального права та інших кримінально-правових дисциплін
Миколаївського інституту права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена оцінним поняттям у кримінальному законі, їх впливу на зрозумілість кримінального закону. Розглядається роль оцінних понять у кримінально-правових нормах, підкреслюється як позитивне, так і негативне їх значення. Констатуючи те, що відмова від оцінних понять у кримінальному законі неможлива, автор запропонував шляхи подолання негативних тенденцій під час уживання оцінних понять у кримінальному законі, які призводять до порушення його зрозумілості.

Ключові слова: кримінальний закон, зрозумілість кримінального закону, оцінні поняття, правила вживання оцінних понять.

Статья посвящена оценочным понятиям в уголовном законе, их влиянию на понятность уголовного закона. Рассматривается роль оценочных понятий в уголовно-правовых нормах, подчеркивается как положительное, так и отрицательное их значения. Констатируя, что отказ от оценочных понятий в уголовном законе невозможен, автор предлагает пути по преодолению негативных тенденций при употреблении оценочных понятий в уголовном законе, которые приводят к нарушению его понятности.

Ключевые слова: уголовный закон, понятность уголовного закона, оценочные понятия, правила употребления оценочных понятий.

The article is devoted to the evaluative notions and their influence on the criminal law understanding. The article examines the role of evaluative notions in criminal-legal norms, both positive and negative significance are underlined. Stating the fact that the rejection of evaluative notions is impossible in criminal law, the author proposes ways of overcoming the negative trends in the usage of evaluative notions in criminal law which cause its misunderstanding.

Key words: criminal law, understanding of criminal law, evaluative notions, rules of evaluative notions usage.

Актуальність теми. Оцінні поняття вживаються в багатьох нормативно-правових актах, не є винятком і Кримінальний кодекс (далі – КК) України. Існування оцінних понять у праві викликає жваві дискусії в наукових колах. Це пов'язано з тим, що, з одного боку, важко зовсім виключити оцінні поняття з нормативно-правових актів через власне функціонування (призначення) останніх – регулювання багатьох сторін суспільного життя. З іншого – надмірне вживання оцінних понять може призводити до свавілля під час тлумачення їх, оскільки застосування норми в кожному випадку, де є оцінне поняття, потребує індивідуального суб'єктивного тлумачення норми.

До оцінних понять у теорії права на рівні окремих монографічних досліджень звертались такі вчені, як О.В. Веренкіотова, В.М. Косович, Т.В. Кашаніна, Д.М. Левіна, О.Є. Фетисов. Оцінні поняття стали предметом вивчення в дисертаційних дослідженнях різного галузевого спрямування, зокрема адміністративного (В.В. Ігнатенко, Т.О. Коломоець), трудового (О.А. Степанова, С.М. Черноус), кримінально-процесуального (С.С. Безруков, І.А. Тітко) права.

Особливий інтерес до оцінних понять простежується в кримінальному праві. Це питання досліджували предметно в дисертаціях такі науковці, як О.В. Кобзева, В.В. Пітецький, С.Д. Шапченко, О.С. Шуміліна, також у межах дослідження інших кримінально-правових проблем звертались до оцінних понять З.А. Загинеї, М.І. Панов, О.В. Степаненко, М.І. Хавронюк і багато інших науковців.

Чим же зумовлений такий інтерес до проблеми оцінних понять у праві? Передусім неоднозначністю ставлення в науці до ролі оцінних понять у законі. Крім того, помилки в правозастосуванні, пов'язані з використанням у нормативно-правових актах, зокрема й у кримінальному законі, оцінних понять, потребують однозначного вирішення цієї проблеми.

Метою статті є з'ясування вираженості використання в кримінально-правових нормах оцінних понять і їх вплив на зрозумілість кримінального закону.

Виклад основного матеріалу. Загалом роль оцінних понять у кримінальному законі доктриною оцінюється неоднозначно. Одна група науковців уважає, що наявність оцінних понять є вкрай небажаним явищем у тексті кримінального закону, тому їх усіяко варто уникати, а то й узагалі вилучити або ж пояснювати кожен у КК України. Так, наприклад, на думку О.В. Заруцького, наявність оцінних понять не узгоджується з ч. 3 ст. 3 КК України [1, с. 48], яка встановлює, що «злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим кодексом» [2]. Останнє положення підтверджує принцип правової визначеності, відповідно до якого кримінальний закон повинен бути доступним, передбачуваним, чітким у частині визначення злочину й покарання за нього, наявності підстав і процедури визнання особи винною в учиненні злочину тощо [3, с. 9].

Представники іншої точки зору визначають позитивну роль оцінних понять у законі, зокрема й

кримінальному. Так, оцінні поняття забезпечують гнучкість кримінально-правового регулювання [4], забезпечуючи законодавчу та нормотворчу економію, дають можливість максимально лаконічно, компактно, найбільш повно описати ту сукупність явищ, предметів, які охоплюються обсягом оцінного поняття; допомагають запобігти законодавчій інфляції в Україні [5]; є способом закріплення індивідуалізації та диференційованості відповідальності [6]; є важелем, за допомогою якого в результаті реалізації судьями права на розсуд досягається певна стабільність і впорядкованість, а також баланс у суспільних відносинах [7].

Погоджуємось із першою групою науковців у тому, що кримінально-правові норми повинні характеризуватись найбільшим ступенем чіткості і зрозумілості, тому що встановлюють найсуворіший вид юридичної відповідальності, орієнтують усіх на неухильне виконання кримінально-правових приписів, а використання оцінних понять дещо порушує вказані вимоги. Надмірність оцінних понять у кримінальному законі, їх неузгодженість, відсутність орієнтирів для правозастосовника в конкретних ситуаціях часто призводять до помилок і різного застосування у схожих ситуаціях.

Утім відмовитися взагалі від оцінних понять під час формулювання тексту кримінального закону неможливо, так як використання виключно казуїстичного викладу кримінально-правових норм занадто звужить сферу кримінально-правового впливу, позбавить кримінальне право можливості реагувати на постійні зміни й виклики суспільства. А оскільки наявність оцінних понять – явище, якого не уникнути, необхідно зважати на правила їх уживання в тексті кримінального закону, а також правила тлумачення їх правозастосовними органами. Саме вироблення таких правил сприятиме правильному розумінню кримінально-правової норми.

Якщо говорити про зрозумілість як властивість кримінального закону, яка полягає в дотриманні законодавцем сукупності мовних засобів, спрямованих на досягнення легкого сприйняття та розуміння словесно виражених нормативних приписів усіма суб'єктами кримінально-правових відносин, а також тими суб'єктами, які є потенційними їх учасниками [8, с. 331], то варто врахувати те, що оцінні поняття належать до лексичних засобів, становлять пласт лексики кримінального закону, що має свої особливості, серед яких можна виділити такі.

По-перше, це відкритість, незамкненість змісту, невичерпність обсягу оцінного поняття. Навіть якщо оцінне поняття тлумачиться вищим судовим органом, таке тлумачення має поширювальний характер, однаково суд лише орієнтує певним чином на розуміння оцінного поняття, залишаючи частину повноважень щодо оцінювання конкретної правової ситуації правозастосовним органам.

По-друге, наявна суб'єктивна оцінка такого поняття. Так, певні об'єктивні обставини, пов'язані з учиненням правопорушення, немов проходять через призму системи цінностей конкретного суб'єкта,

який сприймає й надалі тлумачить кримінально-правову норму з наявним оцінним поняттям.

По-третє, зміст оцінного поняття конкретизується в ході правозастосування. Конкретний юридичний факт – своєрідний об'єктивний початок, який обмежує суб'єктивізм. Цей факт правозастосовник повинен співвіднести не лише з власною суб'єктивною системою цінностей, а й із цінностями, які об'єктивно склалися на певному історичному етапі розвитку суспільства. І тут важливо згадати про орієнтир, «стандарт» оцінного поняття, про наявність якого неодноразово наголошувалось у доктрині кримінального права.

Не можна стверджувати, що оцінні поняття негативно позначаються на легкості сприйняття як ознаки зрозумілості кримінального закону, оскільки часто вони виражаються за допомогою загальноживаних прикметників (*тяжкі особисті, сімейні чи інші обставини; аморальні дії; щире каєття; грубе порушення; особлива зухвалість; значне забруднення довкілля; явна неповага; особливо тяжкі наслідки тощо*), прислівників (*явно не відповідає; істотно знижують ступінь тяжкості*), які в принципі є легкими для сприйняття (як первинного психічного процесу для людей зі звичайним емпіричним рівнем знань). А от стосовно власне розуміння виникають проблеми, пов'язані передусім із суб'єктивним фактором. Саме в оцінних поняттях найбільш яскраво виявляється суб'єктивний елемент розуміння. І якщо говорити про правозастосовні органи, то під час тлумачення оцінних понять вони зобов'язані керуватися відповідними принципами, мають певні правові знання, у конкретній ситуації опираються на доктринальне та судове тлумачення оцінного поняття; інша група суб'єктів – ті, на кого поширюються кримінально-правові встановлення, можуть стикатися з тим, що стосовно них може бути порушений принцип правової визначеності, відповідно до якого кожен має розуміти, за яку дію чи бездіяльність встановлюється кримінальна відповідальність. Так, наприклад, розмежувальними ознаками хуліганства, за яке передбачено кримінальну відповідальність, і дрібного хуліганства – адміністративного правопорушення – є саме оцінні поняття (мотив *явної* неповаги до суспільства, *грубе* порушення громадського порядку, супроводжується *особливою* зухвалістю або *винятковим* цинізмом). У цьому контексті варто навести п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду від 22.12.2006 № 10: «Як хуліганство зазначені дії кваліфікують лише в тих випадках, коли вони були поєднані з *очевидним для винного* грубим порушенням громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства та супроводжувались *особливою* зухвалістю чи *винятковим* цинізмом». Тобто для винного мають бути очевидними (!) оцінні поняття, які винний співвідносить зі своїми ціннісними установками, що можуть не збігатися із загальноприйнятими цінностями, які склалися в суспільстві. Унаслідок цього особа позбавлена чітких орієнтирів, що визначають її майбутню поведінку, через нерозуміння того, за які дії вона може нести саме кримі-

нальну відповідальність – найбільш сувору з видів юридичної відповідальності.

Погоджуючись із тим, що уникнути взагалі оцінних понять неможливо, варто окреслити певні шляхи для подолання негативних тенденцій під час уживання оцінних понять у кримінальному законі, які призводять і до порушення такої властивості кримінального закону, як його зрозумілість.

Передусім це єдність слововживання (ми тут не говоримо про єдність термінології, оскільки є прихильниками доцільності використання словосполучення «оцінні поняття», а не «оцінні терміни», оскільки термін не може бути оцінним). Мова йде про те, що в КК України однакові оцінні поняття мають різне словесне оформлення, а саме: «велика матеріальна шкода» (ст. 205, у примітці ст. 206, а в ч. 3 ст. 206 «велика шкода», ст. 218-1, ст. 224 тощо), «майнова шкода у великих розмірах» (ст. ст. 189, 190, 192, 270, причому в останній статті в диспозиції це словосполучення вживається в однині «у великому розмірі», в примітці – в множині – «у великих розмірах»); «значна шкода» (ст. ст. 185, 186, 189, 190), «значна майнова шкода» (ст. ст. 192, 258), «значна матеріальна шкода» (ст. 289). Ці словосполучення не несуть окремого смислового навантаження. На нашу думку, подібних випадків потрібно уникати, об'єднавши єдиним словосполученням, що, по-перше, сприятиме легкості сприйняття тексту кримінального закону всіма суб'єктами, по-друге, єдине словосполучення стане визначальним для встановлення відповідного стандарту цього оцінного поняття.

Науковці вказують на те, що відсутність законодавчо визначених критеріїв оцінних понять (як матеріальних, так і нематеріальних) – одна з тенденцій, що не відповідає принципу законності [9, с. 36]. Тому наступний важливий крок – це створення стандартів оцінних понять – своєрідних орієнтирів для їх розуміння. Такий стандарт до сьогодні утворювався шляхом визначення переліків (які все ж залишаються відкритими) у науково-практичних коментарях, судовій практиці (постановах Пленуму Верховного Суду України, Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ), які, проте, залишаються необов'язковими, мають рекомендаційний характер. У зв'язку з цим прийнятною є пропозиція стосовно закріплення на законодавчому рівні обов'язковості виконання постанов Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у процесі застосування законодавства про кримінальну відповідальність [10, с. 69].

Сьогодні, відповідно до п. 1 ст. 458 Кримінального процесуального кодексу України, висновок Верховного Суду України щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи з підстави неоднакового застосування судом касаційної інстанції однієї й тієї самої норми права, передбаченої законом України про кримінальну відповідальність, у подібних правовідносинах, що зумовило ухвалення різних за змістом судових рішень (крім питань неоднакового застосування

санкцій кримінально-правових норм, звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання), є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму права, і для всіх судів загальної юрисдикції, які зобов'язані привести свою судову практику у відповідність до судових рішень Верховного Суду України. Отже, висновки Верховного Суду України можна вважати одним із джерел створення правових стандартів оцінних понять кримінального закону. Наведемо такий приклад. Постанова Верховного Суду України від 01.10.2015 № 5-154к15 містить такий висновок: «Визнання порушення законодавства про працю грубим залежить від оцінки таких критеріїв, кожний з яких має самостійне значення: 1) характеру порушуваних трудових прав людини; 2) категорії працівника, права якого порушуються; 3) об'єктивних ознак здійснюваного порушення (тривалість, систематичність, тяжкість можливих наслідків, кількість потерпілих тощо); 4) суб'єктивних ознак здійснюваного порушення (злісність мотивів, особисті неприязні стосунки тощо)» [11]. Зазначимо, що в науково-практичних коментарях даються різні переліки, відповідно до яких визнається грубим порушенням законодавства про працю. Зважаючи на різне тлумачення цього поняття, деякі дослідники (В.І. Павликівський) узагалі пропонували відмовитися від цього оцінного поняття, замінивши його на «порушення конституційних трудових прав». Натепер зазначений висновок Верховного Суду України хоча й залишає відкритим зміст оцінного поняття «грубе порушення законодавства про працю», проте чітко визначає критерії, за якими треба оцінювати це поняття.

Ще один шлях створення правових стандартів оцінних понять кримінального закону – це легальне тлумачення термінів або у примітках статей КК України, як це, наприклад, уже в більшості випадків здійснено під час визначення розмірів шкоди (щодо кількісних оцінних понять), або у спеціальному розділі КК України (яким пропонують його доповнити З.А. Загинею, О.В. Степаненко, М.І. Хавронюк), як це зроблено, наприклад, у КК Молдови, Білорусі, Польщі. У вказаних кодексах серед визначених термінів у спеціальних розділах чи статтях зустрічаємо кількісні оцінні поняття (великий, особливо великий розмір, значна, суттєва шкода – у ст. 126 КК Республіки Молдова; майно значної цінності, майно великої цінності, значна шкода, шкода у великих розмірах – у § 5–7 ст. 115 КК Республіки Польща), а також якісні оцінні поняття (загальнонебезпечний спосіб, хуліганські спонукання, корисливі спонукання – у ст. 4 КК Республіки Білорусь). Утім оцінних понять у так званих «термінологічних главах (статтях)» настільки мало, що навряд чи створення подібного розділу в КК України стане шляхом вирішення проблеми стандартів оцінних понять, оскільки, за підрахунками однієї з дослідниць (О.В. Веренкіотової), Особлива частина КК України у своєму змісті нараховує 210 статей, які містять оцінні поняття.

Насамкінець варто вказати на правильну думку Ю.Б. Хім'яка, що оцінні поняття повинні викорис-

товуватися в тексті КК України лише у випадку неможливості конструювання кримінально-правової норми за допомогою формально визначених понять [12]. Тому, окрім створення правових стандартів оцінних понять, що використовуються в кримінальному законі, єдності їх словесного оформлення, варто під час нормотворення відразу з'ясувати наявність оцінних понять у кримінально-правовій нормі і визначити їх необхідність у цьому приписі.

Висновки. Отже, можна визначити такі шляхи для вирішення проблеми негативного впливу оцінних понять на зрозумілість кримінального закону як його якісної властивості: по-перше, єдність сло-

вовживання оцінних понять під час їх неоднакового словесного оформлення; по-друге, створення стандартів оцінних понять (у постановках Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, які повинні мати рекомендаційний, а обов'язковий характер; у висновках Верховного Суду України щодо застосування норми кримінального права, де мають чітко визначатись критерії, за якими потрібно тлумачити оцінні поняття; в легальному їх тлумаченні або у примітках до статей КК України, або в спеціальному розділі КК України); по-третє, визначення необхідності вживання оцінних понять під час нормотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заруцький О.В. Оціночні ознаки в складі злочину хуліганство (ст. 296 Кримінального кодексу України) / О.В. Заруцький // Наукові записки. Серія «Юридичні науки». – 2004. – Т. 26. – С. 47–50.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131 (із наступними змінами і доповненнями).
3. Панов М.І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України / М.І. Панов // Проблеми законності. – 2015. – Вип. 128. – С. 8–19. – С. 9.
4. Кобзева Е.В. Оценочные признаки в уголовном законе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Е.В. Кобзева. – Саратов, 2002. – 32 с.
5. Загиней З.А. Герменевтика кримінального закону України : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / З.А. Загиней ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2016. – 39 с. – С. 24–25.
6. Веренкіотова О.В. Оціночні поняття у правових актах: теорія та практика реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.В. Веренкіотова ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 20 с.
7. Макаренко А.С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні : [монографія] / А.С. Макаренко ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса : Юрид. літ., 2013. – 269 с.
8. Мусиченко О.М. Зрозумілість кримінального закону як один з факторів забезпечення ефективності кримінально-правового впливу / О.М. Мусиченко // Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : [монографія] / за ред. проф. О.В. Козаченка, проф. Є.Л. Стрельцова. – Миколаїв : Іліон, 2016. – С. 320–344. – С. 331.
9. Останін В.О. Проблеми дотримання принципу законності в застосуванні чинного закону про кримінальну відповідальність / В.О. Останін // Науковий вісник. – 2014. – № 2. – С. 35–43. – С. 36.
10. Хім'як Ю. Оціночні кримінально-правові поняття та вимога визначеності закону у рішеннях Європейського суду з прав людини / Ю. Хім'як // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 2. – С. 65–69.
11. Постанова Верховного Суду України від 01.10.015 № 5-154к15 // Офіційний веб-сайт Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/44EAB5078686B080C2257ED9003D3544](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/44EAB5078686B080C2257ED9003D3544).
12. Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Ю.Б. Хім'як. – К., 2011. – 21 с.